

Стамбакиев Нұржан Жақсылықұлының «6D021500-Исламтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған «Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы институттарының қалыптасуы және қызметтерінің ерекшеліктері» тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста исламдық қаржы өнімдерінің теориялық негіздері мен практикалық аспектілері талданды. Исламдық қаржы индустриясының Қазақстан Республикасындағы даму деңгейі зерттеліп, жергілікті исламдық қаржы институттарының қолданысындағы қаржы өнімдерінің шариғи негіздемелері қарастырылды. Сонымен қатар жергілікті исламдық қаржы институттарындағы шариғи кеңестер қызметтерінің тиімділігі зерттелді.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасы исламдық қаржы индустриясы бойынша Орталық Азия елдерінің ішінде көш басшы болуды көздеуші мемлекет. 2009 жылдан бастап осы бағытта бірқатар заңнамалық актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, институционалды бастамалар жүзеге асырылды. Исламдық қаржы саласын дамыту 2018 жылы құрылған Астана халықаралық қаржы орталығының (АХҚО) алдына қойылған мақсаттардың бірі ретінде бекітілуі де, Қазақстанның аталмыш саланы дамытуға деген қызығушылығын айқындайды.

Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ақпаратына сәйкес 2020 жылдың соңында жүргізілген есеп бойынша Қазақстандағы екі ислам банкінің активі 81.9 миллиард теңгені құраған. Бұл көрсеткіш 2019 жылға қарағанда 45 % өскендігін көрсетеді. Ал соңғы үш жылдық орта көрсеткішті алсақ ислам банктердің активі 30.3 % өскендігін байқауға болады. Алайда жалпы алғанда ислам банктерінің отандық қаржы нарығындағы алар үлесі әлі 1% төмен. Осы орайда он жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан исламдық қаржы саласының ел нарығынан алар үлесі 1% жетпеуіне не себеп деген сұрақ туындайды. Диссертациялық жұмыстың өзектілігі осы сұрақтың жауабын ғылыми тұрғыда қарастырып, исламдық қаржы саласының Қазақстанда дамуын тежеуші факторларды зерттеуде айқын көрініс табады.

Исламдық қаржы өнімдерінің теориялық негіздері шариғат принциптеріне сүйенетіні белгілі. Исламдық қаржы институттарының пайыздық қаржы институттардан негізгі ерекшелігі олардың шариғатқа сәйкес әрекет етуінде. Сондықтан исламдық қаржы институттары бірінші кезекте өз қызметтерінің шариғатқа сәйкестігіне көңіл бөлуі тиіс. Қазақстанда исламдық қаржы институттар құрылымында «Исламдық қаржыландыру қағидаттары жөніндегі кеңес» болуы заңмен талап етілген. Қазақстандағы «Al Hilal» Ислам Банкі» АҚ, «Заман-Банк» Ислам Банкі» АҚ, «Аль Сақр Финанс» АҚ, «Қазақстан Ижара Компаниясы» АҚ сынды исламдық қаржы институттарының өнімдері нарыққа ұсынылмас бұрын міндетті түрде шариғи кеңестің мақұлдауын алады. Сонымен

қатар олардың қызметтеріне тұрақты түрде шариғи аудит жұмыстары жүргізіліп тұрады.

Соған қарамастан Қазақстан қоғамында исламдық қаржы институттары қызметінің шариғатқа сәйкестігіне күмән келтірушілер де жоқ емес. Tomson Reuters, CIBAFI, IRTI сынды шет елдік институттардың Қазақстанда жүргізген әлеуметтік зерттеулерінде іріктеу тобының 25% «исламдық банктердің жұмысы дін талаптарына толық сәйкес келмейді» деген пікір білдірген. Мұндай пікір қоғам мүшелерінің исламдық қаржы өнімдерінің ерекшелігін толық түсінбеуінен, не болмаса, қаржы институттарының қызметінде шынында күмән тудыратындай жағдайлардың орын алуынан туындауы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы исламдық қаржы институттарының қолданысындағы қаржы өнімдерін талдап, олардың шариғатқа сәйкестігін зерттеу, исламдық қаржы институттарындағы шариғи кеңестер қызметінің тиімділігі мен шариғи қадағалау жүйесін (shariah governance) талдау осы зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды.

Зерттеу жұмысының шегі. ICD-Refinitiv зерттеу агенттігінің мәліметінше, 2019 жылғы көрсеткіш бойынша исламдық қаржы индустриясының 69% – ислам банктері, 19% – сукук исламдық сертификаттары, 5% – өзге исламдық қаржыландыру институттары, 5% – исламдық қаржыландыру қорлары, 2% – исламдық сақтандыру компанияларына тиесілі. 2019 жылғы санақ бойынша ислам банктерінің саны (пайыздық банктердегі исламдық терезелерді қосқанда) 526-ға жеткен. Бұл көрсеткіш әлемдегі исламдық қаржы индустриясын алға сүйреуші негізгі институт ислам банктері екендігін көрсетеді.

Әзірге Қазақстан нарығында исламдық қаржы институт түрлерінің ішінен тек ислам банкі мен исламдық лизинг компаниясы ғана бар. Сондықтан диссертациялық жұмыс Қазақстан нарығындағы ислам банктері мен лизинг компанияларын зерттеумен шектелді, онда да негізгі екіпін ислам банктерінің қызметіне берілді. Өйткені ислам банкі Қазақстан нарығында да исламдық қаржы саласы бойынша көшбастаушы институт саналады. Сәйкесінше исламдық сақтандыру, исламдық құнды қағаздар нарығы, исламдық микроқаржылық институттар секілді бағыттар диссертацияның зерттеу нысанына кірмеді. Аталмыш салалар бойынша арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізу болашақ зерттеушілерге ұсынылады. Сонымен қатар зерттеуші докторанттың негізгі мамандығы исламтану болғандықтан, диссертациялық жұмыстағы зерттеулер мен талдаулар негізінен исламтанулық тұрғыдан жүзеге асты.

Зерттеу нысаны болған төрт исламдық қаржы институттың арасында «Заман-Банк» ислам банкі 2017 соңғы болып нарыққа енді. Сол себепті Қазақстандағы төрт исламдық қаржы институттарда ұсынылатын қаржы өнімдерді зерттеу кезеңі алғашқы бес жылдықпен, яғни 2017-2021 жылдармен шектелді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. М.Қахфтың берген бағасы бойынша ислам экономикасы мен ислам қаржы индустриясы XX ғасырдан бері фиқһ салаларының ішіндегі ең көп зерттеліп келе жатқан бағыт. Халықаралық ислам

фиqh академиясының алғашқы отыз жылында қаралған 97 мәселенің 51-і экономика және қаржы саласына қатысты болуы соның айқын дәлелі. Оның сыртында ислам қаржы жүйесіне қатысты жыл сайын өтетін түрлі конференциялар мен ғылыми журналдарда жарияланған мақалалардың саны да аталмыш саланың зерттелу деңгейін көрсетеді.

Ислам экономикасы мен қаржысы саласындағы зерттеулер саланы түрлі қырынан қарастыруға бағытталған. Жалпы ислам экономикасы мен қаржы жүйесі бойынша заманауи жазбалар ХХ ғасырдың бірінші ширегінен бастап жазыла бастады. Сала бойынша алғаш зерттеу жүргізгендердің қатарында М.Ғазали, Абу Заһра, М.Хамидуллаһ, М.Зарқа, З.Салих, А.Иқбал, М.Наби, М.Узаир, Б.Садр, И.Абдуһ, Хасануззаман, М.Қахф, Ә.Зарқа, У.Зухайли, Н.Сиддики, Ю.Қардауи, С.Хамуд, А.Юсри, А.Чаудхури, Ф.Хан, М.Жархи, З.Хасан сияқты ғалымдар бар. Аталған ғалымдардың бір бөлігі саланы қаржы-экономикалық қырынан қарастырса, екінші бөлігі қаржы мәселелерін фиqh тұрғысынан зерттеді. Жалпы алғанда ХХ ғасырдағы ғалымдардың еңбектері ислам экономикасы мен қаржы жүйесінің теориялық негіздерін қалыптастыруға елеулі рөл ойнады

Исламдық қаржының қалыптасу тарихын зерделейтін еңбектердің ішінде Р.Уилсон, М.Қахф, А.Шаши, А.Белабес, атты авторлардың зерттеу жұмыстарын ерекше атап өтуге болады. Исламдық қаржы мен ислам банктерінің жағдайын жекелеген мемлекеттер шеңберінде зерттеген еңбектер: Малайзия – И.Сағид және Р.Хуни, Индонезия – А.Уидигдо, И.Фанми, Парсы шығанағы араб мемлекеттері – Е.Аккаш, Марокко – М.Амал, С.Хассан, Алжир – У.Боуалам, Түркия – Ф.Саяр, Т.Азрак, АҚШ – Б.Зинсер. ТМД елдерін зерттегендердің қатарында Р.Беккин, А.Нагимова, Р.Габбасова, К.Сидоренко, Г.Хаки және Б.Малик, А.Уолтерс П.Трунин және басқалар, В.Сидоров және басқалар сынды зерттеушілерді атап өтуге болады.

Исламдық қаржы институттарының алдында қаржы-экономикалық тұрғыдан тиімді болумен қатар шарифат талаптарына сәйкес келу міндеті тұр. У.Зухайли және Ә.Зарқа зерттеулерінде шарифи кеңестердің қаржы ұйымынан тәуелсіздігі, шарифи кеңес қарарларының міндетті күшке ие болуы, шарифи аудиттің тиімділігін арттыру мәселелеріне басты назар аударған. М.Қахф ислам банкингінің қалыптасу кезеңіндегі банкирлер мен фиqh ғалымдарының арасында тығыз байланыс орнауына әсер еткен факторларды қарастырған. М.Қахф бұл байланыстың екі тарапқа да тиімді болғанын алға тартып, мынандай пайдаларын атап өтеді: банкирлер ғалымдардың шарифи кеңесшілік қызметін пайдаланды; шарифат ғалымдарының мұсылман қоғамының алдындағы беделі мен сенімділігінің арқасында банк клиенттері артты; шарифат ғалымдары жаңа қызметке ие болып материалдық жағдайлары көтеріле бастады; фиqh кітаптарындағы діни үкімдерді шынайы өмірде жүзеге асыру мүмкіндігі туды; ислам қаржысы мен экономикасы, муамалат фиqhы салаларындағы ғылыми зерттеулер қаржылай қолдау тапты. М.Тақи Усмани және Д.Бакар ААОІҒІ ұйымының шарифи мәжілісінің қызметі мен міндеттеріне талдау жүргізсе, М.Абдулбари шарифи кеңесшілік пен шарифи аудит қызметтерін жеке-жеке

жүргізудің маңыздылығын түсіндірген. Х.Шакел Шах Пәкістан және Брунейдегі орталық шариғи кеңестерді салыстырмалы түрде зерттеген. Жалпы ислам банктердегі шариғи кеңестердің тиімділіктерін жекелеген мемлекеттер мысалында зерттеген еңбектер өте көп, олардың кейбірін атап өтер болсақ: Бангладеш – А.Каусар, А.Сухайми және басқалар, Иордания – М.Абдулла, Ливия – Р.Абушкеуат және Х. Мажғи. Н.Чаудхури және Ф.Шакир Малайзиядағы шариғи кеңесшілік қызметінің тиімділігін төмендетуші басты факторлар ретінде елде исламдық қаржы институттар санының артуына байланысты шариғи кеңестерге мамандар жетіспей жатқандығын көрсеткен. Маман тапшылығына орай бір сарапшының елдегі бірнеше шариғи кеңестерге мүшелік етуі жұмыстың сапасына кері әсер беріп жатқандығын дәлелдеген. Бұл ретте С.Фаруқ және М.Омар Фаруқтың шариғи кеңесшілер дайындайтын арнайы институттар мен оқыту бағдарламаларын құру мәселесін зерттеген еңбектері өзіндік маңызға ие.

Фикһ іліміндегі көзқарастар мен пікір алуандығы исламдық қаржы саласында да өзіндік әсерін қалдырмай қоймады. Фикһ және исламдық қаржы саласының ғалымдары арасында қаржы өнімдерінің шариғатқа сәйкестігіне қатысты түрлі пікірлер мен ұстанымдар бар. 2015 жылы Малайзиядағы ISRA академиясының зерттеушілері С.Боухерауа, Б.Мохд және басқалар исламдық қаржы саласындағы фикһи пәтуалардың алуандығына әсер етуші түрлі факторларды жеке-жеке зерттеп, арадағы келіспеушіліктерді мүмкіндігінше компромисске келтіру жолдарын қарастырған. Бұл еңбек өз тақырыбындағы халықаралық деңгейде жүргізілген ең ауқымды эмпирикалық зерттеу саналады.

Жалпы алғанда, исламдық қаржы және экономика саласы заманауи фикһ мәселелерінің ішіндегі ең көп зерттеліп жатқан салаларының бірі. ICD-Refinitiv ұсынған ақпаратқа сәйкес 2017-2019 жылдар аралығының өзінде исламдық қаржы саласына қатысты барлығы 2566 ғылыми мақалалар мен жобалар жарияланған. Оның 700 – ислам банкі, 581 – исламдық қаржы жүйесі, 576 – әлеуметтік қаржыландыру тетіктері, 219 – Сукук исламдық құнды қағаздар, 140 – исламдық сақтандыру жүйесі тақырыптарына арналған. Аталмыш кезең аралығында исламдық қаржы саласы бойынша ең көп зерттелген мемлекеттер: Малайзия, Индонезия, Пәкістан, Нигерия, Бангладеш. Сонымен қатар әлемде исламдық қаржы бойынша академиялық білім ұсынатын институттардың саны 972-ге жеткен.

Дегенмен тақырыпқа қатысты әдебиеттік шолу исламдық қаржы саласының даму қарқынын Қазақстан контекстінде қарастырған ғылыми зерттеулердің аз екенін көрсетті. Исламдық қаржы саласының Қазақстандағы жағдайы туралы ғылыми жазбалары бар отандық ғалымдардың қатарында К.Бертаева және Д.Оналтаевты атап өтуге болады. А.Салихова және П.Маггс Қазақстандағы исламдық қаржы бойынша қабылданған нормативтік-құқықтық базаның жағдайын зерттеген. Р.Сагиева және Л.Куанова Қазақстанда исламдық қаржыны дамытуда шет елдік тәжірибені тиімді қолдану жолдары бойынша зерттеу жүргізсе, А.Рыскулов «Қазақстан Республикасында исламдық сақтандыру индустриясын дамыту перспективалары» тақырыбында зерттеу жүргізіп, магистр дәрежесін иеленген. Жалпы исламдық қаржы саласы бойынша

докторлық және кандидаттық еңбек жазғандардың қатарында: Б.Мейрбаев, Д.Заманбеков ислам экономикасы мен банк жүйесінің діни-этикалық және философиялық қырларына қатысты кандидаттық еңбек жазған, А.Алиев сукук құнды қағаздардың ерекшеліктері туралы докторлық диссертация қорғаған, 2022 жылы Л.Куанова өзінің докторлық диссертациясында исламдық қаржының әлеуметтік тиімділігін зерттеп, Қазақстан нарығындағы исламдық әлеуметтік қаржы инструменттерді дамыту бойынша маңызды ұсыныстар берген. С.Каирденов өзінің кандидаттық диссертациясының тақырыбын Қазақстандағы ислам банкінің даму қарқынымен байланыстырған. Алайда диссертацияда жалпы ислам банкінің тарихы мен ерекшеліктеріне көбірек тоқталып, Қазақстандағы ислам банкінің жағдайы үстірт деңгейде ғана қарастырылған. Қазақстанға қатысты көбінесе Ислам даму банкінің елде жасаған қаржы операцияларын келтірумен шектелген.

Аталған еңбектерден бөлек отандық ғылыми журналдарда Қазақстандағы исламдық қаржы жөнінде жарияланған бірқатар мақалалар бар. Олардың бір бөлігі Қазақстандағы исламдық қаржыға жалпы сипаттама беріп сала бойынша қолға алынған бастамалардың тарихын келтірсе, енді бір бөлігі исламдық қаржы жүйесінің пайыздық жүйеден ерекшеліктерін ашып көрсетуге бағытталған.

Тақырыпқа қатысты жүргізілген әдебиеттік шолу Қазақстандағы исламдық қаржы саласының даму қарқынына қатысты арнайы эмпирикалық зерттеу жұмыстарының жүргізілмегендігін айқындады. Әсіресе жергілікті нарықтағы қолданысқа ие исламдық қаржы өнімдер мен олардың шариғи негіздеріне қатысты арнайы ғылыми зерттеу жүргізілмегені анықталды. Сонымен қатар бұрын жүргізілген ғылыми жұмыстарды саралау нәтижесінде Қазақстандағы исламдық қаржы институттарының шариғатқа сәйкестігін қадағалаушы шариғи кеңестердің қызметі мен жалпы шариғи қадағалау жүйесі (shariah governance) зерттелмегендігі белгілі болды. Бұл диссертациялық жұмыс осы аталған алаңдардағы бос кеңістікті толтыру арқылы ғылымға үлес қосуға бағытталады.

Зерттеу нысаны: Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы институттары

Диссертациялық зерттеудің пәні: Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы институттар қызметтері мен олардың шариғатқа сәйкестігі

Зерттеудің мақсаты: Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы институттарының даму қарқынын ғылыми тұрғыда зерттеу және қызметтерінің шариғатқа сәйкестігін талдау.

Зерттеу міндеттері:

1. Исламдық қаржы жүйесінің қалыптасу тарихын саралау және исламдық қаржы өнімдеріне қатысты сала ғалымдарының тұжырымдары мен әдістемелеріне сыни талдау жүргізу. Әсіресе үлестік қатысу және борыштық қаржы өнімдерінің ерекшеліктері мен нарықтағы қолданыстарына қатысты теориялық пікірталастарды салыстырмалы талдау.

2. Әлемдегі исламдық қаржы индустриясындағы жетекші мемлекеттердің тәжірибелеріне компаративистикалық талдау жүргізу.

3. Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы саласының дамуын тежеуші факторларды анықтау.

4. 2017-2021 кезеңі аралығында Қазақстандағы исламдық қаржы институттарының активтік операциялар жағында қолданатын қаржы өнімдерінің құрылымы мен нарықтағы үлесін зерттеу.

5. Қазақстан нарығындағы исламдық қаржы өнімдері сұрыпталымының белгілі түрлерімен шектелуінің себептерін зерттеу.

6. Қазақстан нарығындағы исламдық қаржы өнімдерін шариғи тұрғыдан талдау.

7. Қазақстандағы исламдық қаржы институттарына қызмет етуші исламдық қаржыландыру принциптері жөніндегі кеңестердің жұмысын бағалау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері алдыға қойылған мақсаттар және міндеттермен, зерттелетін материалдардың ерекшеліктерімен белгіленеді. Диссертация тақырыбы исламтану және қаржы саласына қатысты болғандықтан зерттеу пәнаралық аралас әдіс қолдану негізінде жүзеге асты. Диссертациялық жұмыста әдіс ретінде логика, тұтастық пен жүйелілік принциптері мен әлеуметтанулық зерттеу әдістері басшылыққа алынды. Зерттеуде теориялық және эмпирикалық әдістер бірдей қолданылды. Сапалық зерттеу әдістерінің ішінен тереңдетілген интервью және сауалнама жүргізу әдістері таңдалды. Интервью және сауалнама жүргізу барысында респонденттерге қатысты анонимділік пен этика нормаларының сақталуы қамтамасыз етілді.

Ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру үшін 7 кезеңнен тұратын зерттеу бағдарламасы құрылды.

Ғылыми зерттеу бағдарламасының кезеңдері

Зерттеу кезеңдері	Зерттеу әдісі	Зерттеу деректері немесе іріктеме топ
1. Ислам қаржысы және экономикасының теориясы, тарихы және исламдық қаржы өнімдерінің ерекшеліктері туралы әдебиеттерге талдау жасау (secondary analysis of data)	Теориялық зерттеу, герменевтикалық, компаративистикалық, сыни талдау.	Екінші реттік дереккөздер: ғылыми жазбалар, мақалалар, диссертациялар, әдістемелік нұсқаулар, кітаптар және т.б.
2. Исламдық қаржы индустриясындағы халықаралық тәжірибеге салыстырмалы талдау	Сипаттама әдісі, компаративистикалық, талдау және сұрыптау әдісі	Екінші реттік дереккөздер: сала бойынша халықаралық ұйымдардың есептері, қаржы аналитикалық

жүргізу (Негізгі екпін ислам банктерінің жағдайына жасалды)		платформалардың деректері, статистикалық мәліметтер, ғылыми мақалалар, кітаптар.
3. ҚР-дағы исламдық қаржы саласының дамуын тежеуші факторларды эмпирикалық зерттеу	Сауалнама және талдау	Бірінші реттік дереккөз: Сауалнамаға қатысушы іріктеу тобы (сала бойынша отандық мамандар мен сарапшылар, барлығы – 32 респондент) Екінші реттік дереккөз: ҚР-да сала бойынша қабылданған жол карталары.
4. Исламдық қаржы институттарының активтік операцияларында қолданылатын қаржы өнімдерінің құрылымы мен нарықтағы үлесін зерттеу	Есептерді талдау	Екінші реттік дереккөз: Қазақстандық исламдық қаржы ұйымдардың жылдық есептері.
5. Исламдық қаржы институттарының активтік операцияларында қолданылатын қаржы өнімдері сұрыпталымының шектеулігінің себептерін зерттеу	Құрылымдалған интервью	Іріктеме тобы: исламдық қаржы институт қызметкерлері, АХҚО және академиялық сала өкілдері. Барлығы – 7 респондент.
6. ҚР нарығындағы исламдық қаржы өнімдерінің шариғи негіздемелерін зерттеу	Сипаттама әдісі, салыстырмалы сыни талдау	ААОIFI стандарттары, Халықаралық Ислам фиқһ академиялардың қарарлары, ҚР банктер және банк қызметі туралы заң, ғылыми мақалалар мен кітаптар.
7. ҚР исламдық қаржы институттарына қатысты шариғи	Құрылымдалған интервью, типологиялық талдау (Typological Analysis)	Бірінші реттік дереккөз: Интервьюге қатысушы іріктеме тобы: исламдық қаржы институттарының

қадағалау жүйесін бағалау		қызметкерлері, шарифи кеңес мүшелері, шарифи аудитор және координатор, АХҚО мамандары. Барлығы – 10 респондент. Екінші реттік дереккөз: ҚР заңдары.
---------------------------	--	---

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

1. Қазақстан Республикасындағы «Исламдық қаржыландыруды дамытудың 2020 жылға дейінгі жол картасы» және 2020-2025 жылдарға арналған мастер планда (Master Plan) қамтылған міндеттердің іске асу деңгейіне талдау жүргізіліп, эмпирикалық зерттеу әдісі арқылы Қазақстандағы исламдық қаржы саласының дамуын тежеуші факторлар анықталды.

2. Қазақстандағы Al Hilal ислам банкі, «Заман-Банк» ислам банкі, Әл Сақр Финанс және Қазақстан Ижара Компаниясы исламдық лизинг компанияларының 2017-2021 кезеңіндегі активтік операцияларында қолданылған қаржы өнімдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

3. Қазақстандағы исламдық қаржы институттарының активтік операцияларында қолданылатын өнімдер түрлерінің шектеулі болуының себептері алғаш рет сапалық зерттеу әдістері арқылы анықталды

4. Қазақстандағы исламдық қаржы институттарының активтік операцияларында қолданылатын қаржы өнімдерінің шарифатқа сәйкестігі зерттеліп, ААИОФИ және Халықаралық Ислам Фиқһы академиясы қарарлары негізінде салыстырмалы сыни талдау жүргізілді.

5. Қазақстандағы исламдық қаржы институттарындағы шарифи қадағалау жүйесіне (Shariah Governance) қатысты заңнамалық нормалар зерттеліп, шарифи кеңестердің тиімділігіне кері әсер етуші факторлар эмпирикалық зерттеу әдісі негізінде анықталды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы

Ғылыми негізделген, теориялық және тәжірибелік ұсыныстар Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы институттарының шарифатқа сәйкестігін қадағалау механизмдерін жетілдіруде, елдегі исламдық қаржы индустриясын кешенді түрде дамытуда әдістемелік нұсқаулық, исламтану, ислам экономикасы пәндерін оқытуда көмекші құрал ретінде қолданыла алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. Өсімге қарсы бағытталған наразылық жалпы борыш тудырушы мәмілелердің бәріне теріс көзқарас тудырып, есесіне ислам банктері нағыз ислами болуы үшін қаржыландыруда мудароба және мушарака сынды үлестік қаржы өнімдерін қолдануы тиіс (A debt free economy) деген теория қалыптасты. Алайда іс жүзіне келгенде қаржылық делдалдық қызметімен айналысушы ислам

банктері мурабаха және ижара секілді борыштық қаржы өнімдерін қолдануға басымдық берді. Негізінде исламдық қаржы құралдарын тек үлестік қатысу өнімдерімен шектеуге болмайды. Мурабаха секілді борыштық қаржы өнімдері де экономикада қосымша құн тудырушы ислами қаржы құралы ретінде мойындалады. Сондықтан екі түрге жататын қаржы өнімдерін бір-біріне қарсы қоюдың орнына оларды өз ерекшеліктеріне сай тиісті орындарында қолданудың тетіктерін дамытқан дұрыс.

2. Халықаралық тәжірибені талдау нәтижесі исламдық қаржының даму перспективасы әрқашан мұсылмандардың санымен өлшене бермейтіндігін айқындады. Салыстырмалы талдаудан исламдық қаржының дамуы келесідей факторларға тәуелді екендігі тұжырымдалды: қоғамның сұранысы; жүйелі басқару және қадағалау механизмдері; өкіметтің қолдауы; нормативті-құқықтық базаның бейімділігі; шарифи қадағалау жүйесі (shariah governance); банктік емес исламдық қаржы институттар түрлерінің дамуы; технологиялық инновация; ғылыми-академиялық бағдарламалардың көптігі мен жүйелігі.

3. Әлемдік тәжірибе исламдық қаржы саласының дамуы үкіметтің қолдауынан бұрын қоғам және бизнес қауымдастығының сұранысына тәуелді екендігін көрсетті. Қазақстанда исламдық қаржы секторы табиғи эволюциялық даму жолын өткермеді. Басқаша айтқанда секторды дамыту бастамалары бірден жоғарыдан басталып, кейін халыққа жетпестен белгілі бір кезеңде тұрып қалды. Негізінде, корпоративті клиенттерге арналған банктерден гөрі қоғамға қолжетімді исламдық микроқаржы ұйымдар ашудан бастағанда индустрия сатылы түрде даму жолына түсер еді.

4. Қазақстан Республикасындағы исламдық қаржы индустриясының даму қарқынын бағалау бойынша жүргізілген сауалнама нәтижесінде келесідей тежеуші факторлар анықталды: қоғамның исламдық қаржы өнімдері бойынша ақпараттану деңгейінің төмендігі, ақпараттық танымдық жұмыстардың тиісті деңгейде жүргізілмеуі; мемлекеттік қолдаудың жетіспеуі; исламдық қаржы бойынша құқықтық инфрақұрылымның жеткілікті деңгейде жетілмеуі; бөлшектік қаржы өнімдерінің дамымауы; исламдық қаржы саласындағы нарық қатысушыларының шектеулігі, бәсекелестіктің жоқтығы; исламдық қаржы бойынша кадр әлеуетінің тапшылығы мен сала бойынша академиялық оқыту бағдарламаларының жетіспеушілігі; исламдық сақтандыру және микроқаржылық ұйымдар мен исламдық құнды қағаздар нарығы секілді ислам банктерін сүйемелдеуші қосымша институттардың дамымауы.

5. 2017-2021 кезеңіндегі Қазақстандағы исламдық қаржы институттары тәжірибесін талдау нәтижесі олардың активтік қаржы операциялары тек борыштық исламдық қаржы өнімдерін құрайтындығын көрсетті. Зерттеу кезеңінде жергілікті ислам банктерінің борыштық қаржы өнімдерінің ішінде тауарруқ өнімін кең көлемде қолданғандығы анықталды.

6. Қазақстандағы Отандық сарапшылардан алынған интервью нәтижесінде жергілікті исламдық қаржы институттарындағы активтік қаржы операцияларының көбіне тауарруқ, мурабаха, ижара қаржы өнімдерімен шектелуі келесідей факторлармен байланысты екендігі анықталды: исламдық

қаржы индустриясы бойынша заңнаманың әлі толық жетілмеуі; кейбір исламдық қаржы өнімдерінің қосымша салықтық жүктемелерінен босатылмауы; исламдық қаржы өнімдеріне тән тәуекел деңгейлерінің әртүрлілігі; нарық қатысушылары мен қоғам арасындағы ұсыныс пен сұраныс қатынасының бәсеңдігі; исламдық қаржы бойынша маманданған кадрлардың тапшылығы.

Қазақстандағы исламдық қаржының жағдайына қатысты жүргізілген эмпирикалық зерттеу шет елдік ғалымдардың «исламдық қаржы секторы роман-германдық жүйеге қарағанда англо-саксондық құқықтық жүйеде еркін әрі жеңіл дамиды» деген тұжырымын растады.

7. Қазақстан нарығындағы исламдық қаржы өнімдерінің шариғатқа сәйкестігін талдау тауарруқ өнімінің күмәнді екендігін айқындады. Талдауға негіз ретінде алынған халықаралық Ислам фикһы академиясының шешімінде тауарруқтың исламдық қаржы ұйымдарындағы қолданысы өсімқорлықпен теңестірілген. ААОIFI ұйымы тауарруқты негізгі қаржы өнімі ретінде емес тек зәру жағдайларда уақытша қолдануға кеңес берген. Осыған орай Қазақстандағы исламдық қаржы институттары тауарруқ өнімінің қолданысын тек стандартта айтылғандай аса зәру жағдайлармен шектеп, болашақта оны мүлдем тәрк еткені дұрыс. Исламдық қаржы өнімдерінің нарыққа бейімді әрі бәсекеге қабілетті болуына мән беру аса маңызды. Алайда өнімдердің бәсекеге бейімділігі олардың шариғатқа сәйкестігіне нұқсан келтірмеуі тиіс.

8. Зерттеу нәтижесі ҚР-да исламдық қаржы институттарының шариғатқа сәйкестігін қадағалау жүйесінің тиісті деңгейде жетілмегендігін көрсетті. Шариғи қадағалау ісін жүйелейтін арнайы заңнамалық база толық жетілмеген. Қазақстан заңдарында исламдық қаржы институттары өз ішінен шариғи кеңес құруға міндеттелгенімен, шариғи кеңестің құрылымы мен мүшелеріне қатысты нақты талаптар көрсетілмеген. Бұл жағдай өз кезегінде шариғи кеңестерге құзыреттілігі жеткіліксіз адамдардың тағайындалуы ықтималына жол береді.

Қазақстанда шариғи кеңесшілік және аудит қызметі бойынша жергілікті кадрлар тапшы. Шариғи кеңестерге мүшелік етуші шет елдік сарапшылар жергілікті заңнамалар мен нарық жағдайларын тиісті деңгейде меңгере алмайды.

Шариғи кеңесшілік қызметін көрсетуші шет елдік сарапшылардың жергілікті тілді білмеуінің мынандай жағымсыз салдары анықталды: 1) құжаттарды шетелдік кеңесшілерге аудару ісі қаржы институттар үшін уақыт және қаржы жағынан тиімсіз; 2) құжаттардың қаржы институттары тарапынан аударылуы мүдделер қақтығысын тудырады.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы

Диссертациялық жұмыстың тақырыбы бойынша жалпы 7 мақала жарияланды. Атап айтқанда, ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 5 мақала («ҚазҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы» - 2 мақала, «Адам Әлемі», «Қазақстанның ғылымы мен өмірі», «Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы»), Scopus мәліметтер базасына кіретін

«Journal of King Abdul Aziz University: Islamic Economics» журналында 1 мақала, Польшада өткен халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда 1 мақала.

Диссертацияның құрылымы

Диссертация құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспе бөлімнен, төрт негізгі тараудан, он төрт тараушадан, он тоғыз кестеден, жиырма бір суреттен, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі – 160 бет (қосымшаларды қоспағанда). Пайдаланылған әдебиеттердің саны 205.